

Марія ШАВАРИНА
Надія ШАМАНСЬКА

ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ: ТЕОРІЯ, ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Висвітлено теоретичні аспекти пенсійного страхування в Україні. Проведено комплексне дослідження вітчизняної прагматики та проблематики пенсійного страхування в контексті його реформування. Розглянуто основні фактори впливу на функціонування пенсійної системи та запропоновано підходи до її реформування в Україні.

Наша держава взяла стратегічний напрямок на розвиток соціально-орієнтованої ринкової економіки. Стосовно громадян це означає доповнення ринкового механізму розподілу ВВП державними фінансовими інструментами перерозподілу: з одного боку, через податки, а з іншого, використовуючи систему державних соціальних виплат. Передбачається формування ефективного соціального захисту населення та пенсійного страхування як важливих факторів суспільного добробуту. В цьому аспекті ефективність функціонування пенсійної системи та її реформування стають важливою умовою суспільного розвитку. Чинна система пенсійного страхування має багато недоліків, які не були враховані в ході проведення пенсійної реформи.

Фінансові питання пенсійної проблематики висвітлені в працях вітчизняних вчених-економістів Т. Кір'яна, Б. Надточія, В. Новикова, С. Онишко, І. Сироти, М. Ріпи, Л. Ричіка, В. Роїка, П. Шевчука та ін.

Разом з тим, багато проблем у сфері пенсійного страхування залишаються не вирішеними. Зокрема, потребують подальшого вивчення теоретико-методологічні засади розвитку фінансових відносин у цій сфері;

співвідношення пенсії та заробітної плати, внесків і виплат; обґрунтованість методики нарахування пенсій; доцільність і реальність проведення пенсійної реформи; повнота врахування в реформованій системі вітчизняних реалій та зарубіжного досвіду. Наявність цих питань, а також важливе соціально-економічне значення пенсійного страхування обумовили вибір теми та зміст статті.

Держава виконує соціальну функцію за допомогою фінансових ресурсів, зосереджених у бюджетах і державних позабюджетних фондах. Співвідношення між названими джерелами, вибір форм, видів і методів їх наповнення залежать від соціальної та фінансової політики держави в конкретний період, однак проголошений перехід до ринкових умов господарювання передбачає активніше застосування страхового методу формування централізованих фінансових ресурсів. Він має переваги як для держави в частині залучення додаткових коштів у формі обов'язкових страхових внесків, так і для громадян як важіль, що посилює їх заінтересованість за свій соціальний захист.

Ефективність соціального страхування як елемента соціального захисту залежить від багатьох факторів, а саме: розроблення

стратегії соціально-економічного розвитку держави, врахування теоретичних засад і науково-обґрунтованого методичного апарату, виявлення вітчизняних реалій, застосування зарубіжного досвіду тощо.

Теоретичні основи соціального страхування були закладені ще у XIX столітті в Німеччині та містили такі чотири принципи системи, запропонованої Бісмарком, найважливішим серед яких слід вважати обов'язковість страхування, поряд із цим позитивними є паритетність внесків і виплат та самоуправління.

Механізм соціального страхування громадян знайшов свій подальший розвиток у пропозиціях лорда Беверіджа, розроблених на початку 40-х рр. XX століття у Великобританії. Передбачалось впровадження системи соціального забезпечення для надання на основі внесків захисту на випадок захворювання, безробіття і старості для всіх громадян. Запропонована Беверіджем система базувалась на трьох принципах: універсальності, єдності й інтеграції. Особливого значення набувала універсальність, що означала всезагальність випадків соціального ризику і покриття забезпеченням усього населення, відповідно до ідеї національної солідарності та гарантованого мінімального доходу.

Захист від соціального ризику є закономірною рисою суспільства у його взаємовідносинах з людьми чи соціальними групами. Соціальне страхування виражає економічні відносини, які ґрунтуються на розподілі ризику між застрахованими особами та взаємозалежності між внесками й соціальними виплатами.

Соціальний ризик має ознаку вірогідності та випадковості. На відміну від нього, страховий випадок має ознаку конкретності, тобто це певна, формально визначена обставина, щодо якої передбачено конкретний вид соціального захисту.

Деякі вчені визначають соціальний ризик як можливість настання матеріальної незабезпеченості внаслідок відсутності заробітку або трудового доходу з об'єктивних соціально значущих причин, а також у зв'язку з додатковими витратами на утримання дітей та інших членів сім'ї, які потребують допомоги, на задоволення потреб у медичних і соціальних послугах. Близьке за значенням визначення соціального ризику дає В. Д. Роїк, який під поняттям "соціального ризику" має на увазі вірогідність настання матеріальної незабезпеченості працівників внаслідок настання втрати заробітку через втрату працездатності (професійні та загальні захворювання, нещасні випадки, у тому числі на виробництві) або відсутність попиту на працю (безробіття) [1, 75].

Таким чином, зміст ризику і міра його вірогідності визначають межі страхового захисту. За своїм змістом ризик є подією з негативними, особливо невігідними економічними наслідками. Він може виникнути в майбутньому в якийсь момент у невідомих масштабах. Про ризик йдеться лише тоді, коли є відхилення між запланованими і реальними результатами. Таке відхилення може бути позитивним або негативним. Негативне відхилення буває при несприятливому результаті. Позитивне відхилення виникає тоді, коли фактичний результат виявляється більш вагомим, ніж очікувалося. Можливість негативного відхилення від запланованого фактичного результату, тобто небезпека небажаного наслідку, називається ризиком. Насамперед, ризик – це конкретне явище або сукупність явищ, з виникненням яких відбуваються виплати з раніше утвореного централізованого страхового фонду в натурально-речовій або грошовій формі [2, 37].

Сутність ризику визначається реальними, природними, технічними, соціально-економічними процесами. Отже, для розуміння природи ризику, в тому числі і соціального,

необхідно мати на увазі таке: в основі його лежить певний випадок; поява такого випадку призводить до фінансового, матеріального, майнового збитку для окремого індивіда або для організації загалом; ризик характеризується великим ступенем невизначеності з точки зору появи, розміру збитку.

В основі соціальних ризиків лежать не природні або техногенні явища, а соціально-економічні, тобто суспільні умови життєдіяльності людини.

Таким чином, соціальний ризик – це ймовірність настання матеріальної незабезпеченості в результаті втрати заробітку або трудового доходу з об'єктивних, соціально-значимих причин, а також необхідності додаткових витрат на лікування і соціальні послуги. Соціальним ризикам притаманне: по-перше, те, що вони мають масовий характер, по-друге, вони становлять постійне явище ринкової економіки [2, 39].

Разом з тим, як суспільне явище, соціальні ризики визначаються поєднанням різних факторів життя суспільства: соціальної й економічної політики держави, зрілістю громадського суспільства і законодавчої бази, розвитку трудових відносин між роботодавцями та найманими працівниками. При цьому на рівень соціального ризику впливають такі фактори: умови зайнятості, розвитку ринку праці, демографічної ситуації, умови в сфері праці, економічні умови організації суспільного життя, умови і форми організації профілактики та компенсації втрати працездатності [3, 25].

Таким чином, соціальні ризики, які виникають під впливом вищезазначених факторів, можна об'єднати в групи: втрата доходу, додаткові витрати, втрата соціального статусу.

Отже, природа ризику і ступінь настання ризикової ситуації дає змогу виокремити такі його види (рис. 1).

Ризик втрати працездатності – це тимчасова або стійка втрата працездатності

від загального та професійного захворювання, трудового каліцтва, вагітності та пологів, старості.

Ризик втрати або зменшення доходу внаслідок певних обставин характеризується найбільшою типовістю і має найбільший коефіцієнт вірогідності у житті кожної людини, тому є основою для надання соціальних виплат через систему соціального страхування, у фінансуванні яких самі застраховані особи беруть участь. До складу цього виду ризиків можна віднести такі традиційні соціальні ризики: хвороба, безробіття, старість, трудове каліцтво, професійне захворювання, втрата годувальника.

Ризик втрати доходу внаслідок зменшення права на працю зумовлений, з одного боку, настанням пенсійного віку, а з іншого – зниженням конкурентності працівника. Солідарна пенсійна система в Україні не забезпечує громадянам заміщення пенсією заробітку, втраченого ним у зв'язку зі старістю, та запобігання бідності серед людей похилого віку. Ризик втрати доходів за рахунок зниження конкурентності працівника зумовлений безробіттям, яке, в свою чергу, викликане низкою суб'єктивних та об'єктивних причин: нестачею робочих місць, невідповідністю кваліфікаційних вимог тощо.

Ризик передчасної смерті як працездатного, так і непрацездатного населення в масштабах окремої держави свідчить про реальну загрозу деградації трудового й інтелектуального потенціалу. Він є сумою проявів інших ризиків, які спіткають людину впродовж усього життя. Крім втрат, що спричиняє смертність, істотний негативний вплив на стан населення завдає інвалідизація населення, тобто автоматичний перехід працездатних у непрацездатні верстви.

Ризик зuboжіння непрацездатного населення є найяскравішим проявом іншої сторони перехідної економіки: нездатність державних механізмів забезпечити відпо-

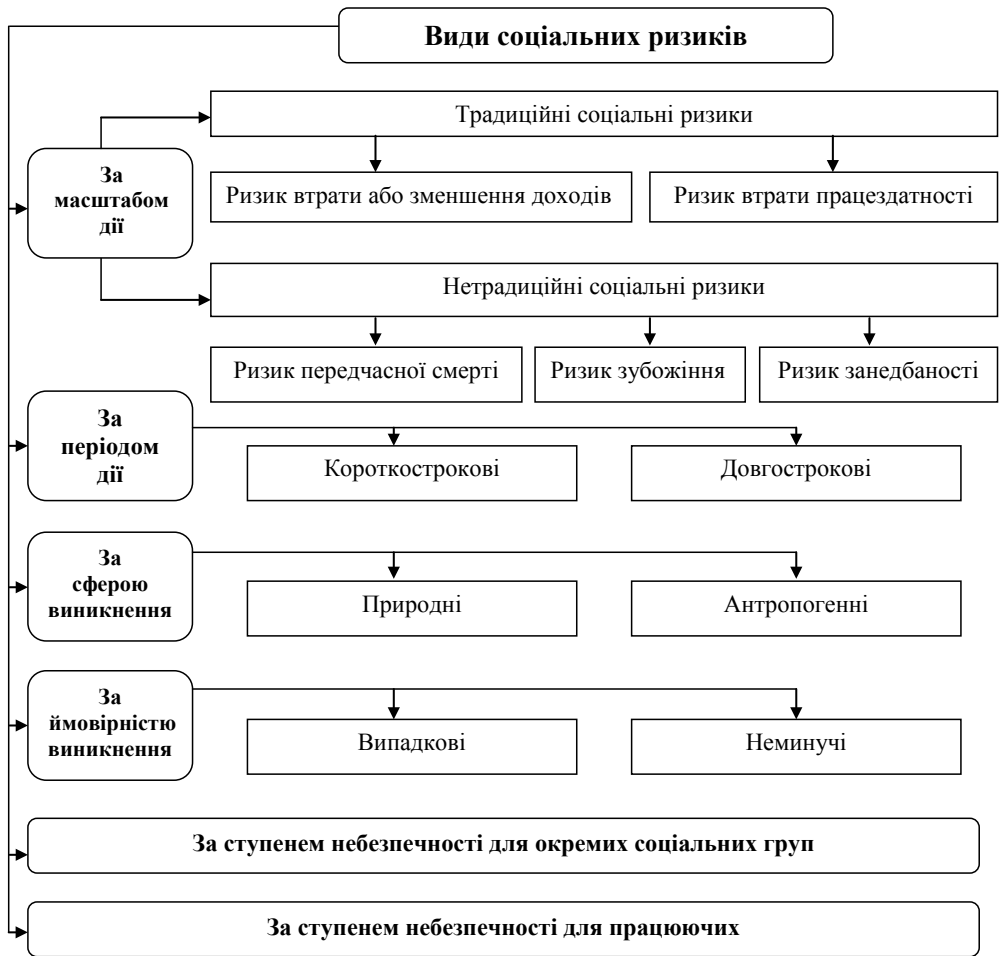

Рис. 1. Класифікація соціальних ризиків*

* Складено авторами.

відний рівень життя, захистити інтереси членів суспільства, які втратили можливість працювати й отримувати доходи. Зубожіння – це той майновий стан, за якого витрати домогосподарств на харчування перевищують 80% їхніх середньомісячних сукупних доходів, тобто доходів усіх членів сімей з урахуванням усіх видів надходжень як у грошовій, так і в натуральній формах [4, 61].

До основних груп ризику за критерієм бідності належать домогосподарства і родини, в яких є утриманці (малі діти і старі батьки). Наслідками бідності є деградація

сучасного українського суспільства. Її ознаки: втрата здоров'я, руйнування генофонду нації, зростання смертності, загальнодемографічна криза, інтелектуальний занепад, що загалом складає ризик занедбаності.

Враховуючи те, що кожний вид соціального ризику має свою природу і по-різному проявляється для різних категорій працюючих, то і форми захисту повинні мати певні особливості. Найефективніша система захисту від конкретних видів соціального ризику досягається в рамках окремих секторів соціального страхування (табл. 1).

Види соціальних ризиків та соціального страхування*

Соціальні ризики	Соціальне страхування на випадок
<i>Втрата працездатності:</i>	
1) внаслідок досягнення законодавчо встановленого віку	досягнення пенсійного віку
2) у зв'язку з вагітністю та пологами	вагітності та пологів
3) у зв'язку з незначним захворюванням	тимчасової втрати працездатності
4) довгострокова	– інвалідності внаслідок загального захворювання; – інвалідності внаслідок професійного захворювання; – інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві
<i>Втрата доходу:</i>	
1) внаслідок смерті годувальника	– втрати годувальника; – організації поховання
2) внаслідок безробіття	– безробіття

* Складено авторами.

Пенсійне страхування – це одна з важливих соціальних гарантій стабільного розвитку суспільства, оскільки зачіпає інтереси як працездатного, так і непрацездатного населення.

Завдання встановлення достатнього рівня матеріального забезпечення осіб пенсійного віку за допомогою важелів системи пенсійного страхування може бути вирішено шляхом: розроблення теоретичних засад; встановлення єдиної науково обґрунтованої методики розрахунку пенсії; наявності рівних прав громадян в отриманні страхових виплат за рахунок державних і недержавних пенсійних фондів; забезпечення розриву між мінімальною і максимальною пенсіями не більш як у 10 разів; встановлення мінімальної пенсії на рівні прожиткового мінімуму; затвердження пенсійного віку на рівні, який відповідає світовим показникам та реальним вітчизняним умовам; законодавчо встановленого порядку працевлаштування пенсіонерів і отримання ними страхової виплати і заробітної плати.

Пом'якшення бідності щодо пенсіонерів забезпечується за рахунок грошових доплат (до прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб та за понаднормативний стаж), соціальних пільг (проїзд на тран-

спорті, оплата комунальних послуг), соціальних послуг (обслуговування одиноких престарілих громадян на дому або їх утримання в закладах соціального забезпечення), індексації розмірів пенсій у зв'язку зі зростанням рівня інфляції в країні, виплаті соціальних пенсій.

Для ефективного вирішення вищезазначених завдань необхідно максимально об'єктивно визначити рівень доходів пенсіонерів. Населення в цілому, і пенсіонерів зокрема, за рівнем доходів умовно можна поділити на три категорії:

- незабезпечені верстви населення;
- населення з середнім рівнем доходів;
- населення з високим рівнем доходів.

З метою забезпечення соціального захисту пенсіонерів незалежно від рівня доходу створюються форми соціального захисту, включаючи підтримку та допомогу держави тим, хто не робив з об'єктивних причин страхових внесків (рис. 2).

Для останнього формою соціального захисту є державне бюджетне фінансування. З цією метою надається державна соціальна пенсія особам, які не мають права на трудові пенсії, а також певні соціальні допомоги.

Населення з середнім і високим рівнем доходів підлягає державному загальнообо-

Рис. 2. Форми захисту та джерела покриття соціальних витрат*

* Складено авторами.

в'язковому пенсійному страхуванню або забезпечується через самострахування і самофінансування. Джерелами покриття витрат страхових ризиків є виплати з бюджету Пенсійного фонду України або з недержавного пенсійного фонду за вибором пенсіонерів.

Вагоме місце в соціальному захисті, що має також страхову основу, займають грошові заощадження населення через особисте страхування. Вони слугують додатковим джерелом страхових виплат, відкладених на майбутнє.

Таким чином, роль пенсійного страхування полягає в перерозподілі ризику виникнення страхового випадку між застрахованими, з одного боку, і всіма роботодавцями, з іншого, між поколіннями застрахованих і роботодавців, між застра-

хованими і роботодавцями, які живуть і працюють в різних регіонах країни або працюють на підприємствах різних галузей.

Ефективність пенсійного страхування залежить від виконання таких умов:

1. Достатність виплати, що означає забезпечення кожного працівника в Україні державною пенсією як комбінацією виплат з солідарної та обов'язкової накопичувальної системи.

2. Фінансова стабільність, що передбачає фінансову стабільність системи у найближчому і віддаленому майбутньому.

Фінансова стабільність пенсійного страхування залежить від трьох основних видів факторів, які можна згрупувати за економічними, демографічними і правовими ознаками (табл. 2).

Таблиця 2

Основні фактори впливу на фінансову рівновагу пенсійного страхування*

Фактори	Вплив на рівень доходів	Вплив на рівень витрат
<i>Економічні фактори</i>		
– економічний ріст	кількість застрахованих осіб і заробітна плата	право на отримання пенсії, чисельність отримувачів пенсії
– зайнятість	кількість застрахованих осіб	кількість отримувачів
– частка і рівень зарплати	заробітна плата	розмір виплат
– зарплата й інфляція	застрахований дохід	розмір виплат
– збільшення процентної ставки	інвестиційний дохід	
<i>Демографічні фактори</i>		
– вікова структура населення	відношення чисельності економічно активного населення до чисельності пенсіонерів	відношення чисельності економічно активного населення до чисельності пенсіонерів
– зміни в смертності	зміни в кількості потенційних платників внесків	зміни чисельності отримувачів пенсій і середнього стажу роботи
– збільшення народжуваності	кількість платників внесків	чисельність отримувачів пенсій
<i>Фактори управління системою</i>		
– розробка системи	положення про сплату страхових внесків	формула розрахунку розміру пенсії
– дотримання порядку реєстрації	страхові доходи	чисельність отримувачів пенсії
– адміністративні витрати		загальні витрати

* Складено авторами.

До економічних факторів необхідно віднести: обсяг ВВП, доходи населення, частку доходів населення у ВВП, розмір заробітної плати, кількість застрахованих осіб, суму страхових внесків.

Важливими є також показники інфляції та рівня процентної ставки інвестиційного доходу, на основі яких індексуються пенсії або здійснюється уточнення розміру виплат. Отже, для накопичувальної системи важливим фактором є прийняття рішення в інвестиційній діяльності і на фондовому ринку, від якого залежить дохідна і видаткова частини бюджету Пенсійного фонду України.

Наявність тіньового сектора свідчить про існування диференціації населення за рівнем доходів. Ключовою проблемою залишається досягнення диференціації доходів від трудової діяльності, розміру заробітної плати. Саме заробітна плата є основним об'єктом оподаткування й одночасно фактором зростання пенсійних виплат.

Одним із актуальних теоретичних питань державного пенсійного страхування є визначення вартості робочої сили, яка матеріалізується як фінансове забезпечення пенсійної системи, та встановлення її співвідношення із заробітною платою.

Заробітна плата, за теорією К. Маркса, є грошовим вираженням вартості робочої сили. В економічній літературі радянської доби вартість робочої сили розглядалась як вартість життєвих засобів, необхідних для існування працівника, підтримання нормальної трудової діяльності та утримання його сім'ї, а також витрати на культурні потреби, освіту та професійну підготовку.

В сучасних умовах поняття "вартість робочої сили" і "заробітна плата" трактуються як різнопланові та відмінні за структурою. Заробітна плата є лише частиною вартості робочої сили, яка в різних умовах має різний характер і соціальну спрямованість.

Вчені визначають кілька форм існування ціни робочої сили: заробітна плата є ці-

ною функціонуючої робочої сили, пенсія – ціною робочої сили в післяпрацевдатному віці. Оскільки пенсія є складовою вартості робочої сили, особливо важливим в сучасних умовах є подолання існуючого в Україні штучного заниження вартості робочої сили.

Вартість робочої сили в нашій державі значно нижча, ніж у Європейському Союзі, США, Японії та інших країнах. Існує така ситуація, коли ціни на більшість товарів і послуг сягають рівня світових, а ціна на такий важливий особливий товар, як послуги робочої сили, залишається неприпустимо низькою. За рівнем оплати за одну робочу годину Україна посідає одне з останніх місць серед країн Європи. Частка оплати праці в собівартості вітчизняної продукції становить близько 12%, що майже втричі нижче, ніж у країнах ЄС, а її частка в структурі ВВП – 45%, відповідно у країн ЄС – 63% [5, 10].

Низький рівень оплати праці, міжгалузеві, міжпосадові й міжкваліфікаційні деформації в оцінці вартості робочої сили призвели до втрати заробітною платою більшості притаманних їй функцій. Негативним наслідком такого становища є гальмування розвитку виробництва та процесу нагромадження, неможливість забезпечення розширеного відтворення робочої сили, виникнення невіршених проблем, низька купівельна спроможність для більшості громадян пенсійного віку.

Занижений рівень заробітної плати відносно вартості робочої сили впливає на формування страхових фондів, фінансових ресурсів пенсійного страхування, що зменшує рівень споживання осіб пенсійного віку і, в кінцевому рахунку, стримує економічне зростання в Україні.

Таким чином, реформування пенсійної системи в нашій державі повинно здійснюватися після суттєвого підвищення рівня заробітної плати та встановлення обґрунтованих пропозицій і співвідношень в системі оплати праці.

Цю проблему варто розглядати ширше, зважаючи на те, що заробітна плата є джерелом забезпечення існування не тільки працюючих, а й осіб, які досягли пенсійного віку й отримують пенсію за рахунок сплачених у минулому страхових внесків. У суспільстві повинно існувати обґрунтоване співвідношення між трудовими затратами і заробітною платою, заробітною платою і пенсією, страховими внесками і соціальними виплатами. Чим більше рівні названих співвідношень будуть наближатись до оптимальних, тим більш розвинутим і соціально орієнтованим вважатиметься таке суспільство.

Як впливає із вищезазначеного, розмір пенсій, базуючись на вартості робочої сили, характеризує рівень життя людей похилого віку. В умовах ринку придбання товарів і послуг здебільшого залежить від матеріального стану пенсіонера. Тому найважливішим параметром, що характеризує рівень життя особи пенсійного віку, є рівень його доходів і, насамперед, розмір пенсії, співвіднесений з рівнем цін на споживчі товари і послуги. Система найважливіших індикаторів життєвого рівня пенсіонера передбачає наявність таких показників: мінімальна і середня пенсія, диференціація пенсій, величина прожиткового мінімуму, купівельна спроможність пенсій. Ці показники одночасно характеризують ступінь розвитку пенсійного страхування, його спроможність задовольнити основні потреби пенсіонерів. Принциповим для зазначених показників є наявність якісно-кількісного взаємозв'язку між ними (табл. 3).

Як видно з даних таблиці 3, співвідношення мінімальної пенсії та мінімальної заробітної плати досягнуло свого максимуму в 2005 році, що означало забезпечення пенсіонерів на рівні, законодавчо встановленому для працевдатних громадян, однак з 2005 по 2009 рр. мінімальна пенсія зростала повільніше, ніж мінімальна заробітна

Співвідношення заробітної плати і пенсій в Україні впродовж 2002–2009 рр.*

Показники	Роки							
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Мінімальна заробітна плата, грн.	165,0	205,0	237,0	332,0	400,0	460,0	605,0	744,0
Прожитковий мінімум для непрацездатних осіб, грн.	268,0	268,0	284,69	332,0	358,0	395,0	498,0	573,0
Мінімальна пенсія за віком, грн.	47,5	50,0	50,0	332,0	332,0	415,11	498,0	573,0
Середня пенсія, грн.	122,5	136,6	182,2	316,2	406,8	478,4	751,4	898,4
Співвідношення мінімальної пенсії та мінімальної заробітної плати, %	28,8	24,4	21,1	100,0	83,0	90,2	82,3	77,0

* Складено на основі даних Державного комітету статистики України і Пенсійного фонду України.

плата і їх співвідношення зі 100% знизилось до 77%.

Найважливішим параметром, що характеризує значимість пенсії, є рівень номінальної пенсії. Основними індикаторами рівня номінальної пенсії є показники мінімальної й максимальної пенсій, а також показник середньомісячної пенсії.

Високий коефіцієнт заміщення заробітної плати пенсією може підтримуватися тоді, коли на одного пенсіонера припадає не менше 2,5–3 платників внесків. В Україні на 1 пенсіонера припадає дещо більше 1 працівника, який сплачує страхові внески до Пенсійного фонду. Так, якщо у 1990 р. на 1 пенсіонера припадало близько 2 працездатних осіб, які сплачували страхові внески, то в останні роки це співвідношення становить трохи більше 1.

Поряд з цим зберігається негативна тенденція диференціації виплати пенсій за різними законами. Такий величезний розрив у розмірах забезпечення окремих категорій пенсіонерів, що склався в Україні, не може бути виправданий жодним трудовим внеском або особливими заслугами перед народом України, чи якимось іншими аргументами.

Наявність різниці між розмірами мінімальної заробітної плати та пенсією негативно впливає на пропозицію робочої сили та стимулює більш ранній вихід на відпочинок. За високих ставок страхових внесків це

також призводить до приховування частини доходів, заниження платниками показників відпрацьованого часу або сплати внесків лише впродовж тієї кількості років, що дає право на мінімальну пенсію. Однак негативні моменти пенсійної системи України не вичерпуються появою нових фінансових проблем. Її неможливо назвати солідарною, оскільки нерівність між найбільш високооплачуваними та найбільш низькооплачуваними пенсіонерами не зникла. Нова пенсійна система не стала й справедливішою, оскільки зберігає нерівність прав громадян за професійною ознакою. Державні службовці, народні депутати, науковці, прокурори, судді, журналісти та інші одержують пенсії за іншими правилами (законами), хоча сплачували пропорційно заробіткам майже такі самі страхові внески, що й інші громадяни. Необхідно забезпечити соціальний захист громадян України, які працюють за кордоном, у разі настання страхового випадку; здійснити заходи щодо скорочення пільг по сплаті внесків до Пенсійного фонду; забезпечити в повному обсязі розмежування джерел фінансування пенсій, призначених за різними пенсійними програмами, не допускаючи при цьому запровадження нових пільг у виплаті пенсій без визначення джерел їх фінансування. Невирішеними залишаються на сьогодні проблеми пенсійного страхування працівників сільського господарства, малих

підприємств, самозайнятих та молоді (при зволіканні із запровадженням обов'язкової накопичувальної системи).

Трансформація пенсійної системи в Україні почала здійснюватися під впливом багатьох факторів, серед яких найбільш вагомим є демографічна ситуація. Безумовно, тривала економічна криза в Україні вкрай загострила проблеми фінансового забезпечення пенсіонерів, проте навіть за умов економічного зростання, прискорені демографічні зміни, зумовлені значним зменшенням народжуваності, зростанням смертності населення працездатного віку та формуванням від'ємного сальдо зовнішньої міграції, не дають можливості стабільно функціонувати пенсійній системі будь-якої країни. Тому демографічна проблема є актуальною не лише для України. На нинішньому етапі розвитку світового суспільства такі тенденції спостерігаються в багатьох розвинених країнах світу. Вже зараз вік 21% населення Європейського Союзу перевищує 65 років. За прогнозами фахівців, до середини XXI ст. цей показник досягне 34%, що невідворотно позначиться на економічній активності країн [5, 12].

До важливих факторів впливу на пенсійне страхування відносять кількість працездатних як застрахованих осіб, а також чисельність отримувачів пенсій та їх структуру.

Аналізуючи дані табл. 4, можна зробити такі висновки: по-перше, незважаючи на запроваджені соціальні програми щодо підтримки материнства в нашій державі скорочується загальна чисельність населення й одночасно зменшується чисельність пенсіонерів у зв'язку з демографічними процесами; по-друге, частка пенсіонерів у загальній чисельності населення зростала з 1980 р. (10721,0 тис. чол. або 21,5%) до 2002 р. і за останнє десятиліття стабілізувалась на рівні близько 30,0%; по-третє, органи Державного комітету статистики України у показнику чисельності зайнятого населення відображають потенційно зайнятих, оскільки впродовж останніх п'яти років він зафіксований на рівні 20,7–20,9 млн. чол., а в цей час спостерігалася значна криза та скорочення працівників. Відповідно до реальних показників працюючих громадян, які є застрахованими особами і сплачують обов'язкові внески, їх співвідношення із пенсіонерами становить 1:0,9, а в найближчій перспективі очікується 1:1.

Зростання кількості пенсіонерів упродовж останнього десятиліття пов'язано зі значним збільшенням осіб, які до досягнення пенсійного віку вийшли на пенсію на пільгових умовах та за вислугу років. Крім того, посилилась тенденція до розширення кола

Таблиця 4

Кількість працездатного населення та пенсіонерів в Україні впродовж 2001–2009 рр.*

Показники	Роки									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	
Загальна чисельність населення України, млн. чол.	48,9	48,5	48,0	47,6	47,3	46,9	46,6	46,4	46,1	
Чисельність зайнятого населення, млн. чол.	20,2	20,1	20,1	20,3	20,7	20,7	20,9	20,9	20,9	
Чисельність пенсіонерів млн. чол.	4,4	4,4	4,4	14,3	14,1	14,1	13,9	13,8	13,8	
Частка пенсіонерів у загальній кількості населення, %	9,4	9,7	30,0	30,0	29,8	30,0	29,8	29,7	29,9	
Співвідношення кількості пенсіонерів до працездатного населення	1:1,4	1:1,4	1:1,4	1:1,4	1:1,5	1:1,5	1:1,5	1:1,5	1:1,5	

* Складено на основі даних Державного комітету статистики України і Пенсійного фонду України.

осіб, що мають право на дострокову пенсію за професійною ознакою. Нині в Україні близько 28% пенсіонерів за віком призначено дострокові (на 5–10 років раніше) пенсії, тобто майже кожному третьому пенсіонерові.

Крім основних факторів, що впливають на функціонування пенсійної системи (рівень заробітної плати, чисельність платників страхових внесків і їх ставки, чисельність і структура пенсіонерів), певне значення мають непрямі фактори, а саме: вік виходу на пенсію, недосконала методика нарахування пенсій, наявність багатьох нормативно-правових актів, адміністративне втручання залежно від політичних цілей, значні адміністративні витрати, залежність від коштів Державного бюджету України та рішень міжнародних організацій (МВФ) тощо.

Будь-яка країна світу, базуючись на стратегії і тактиці свого соціально-економічного розвитку та враховуючи вплив прямих й опосередкованих факторів, формує оптимальну модель пенсійної системи та забезпечує її функціонування.

Світова практика знає дві основні системи пенсійного страхування: розподільчу (солідарну) та накопичувальну.

Солідарна система мала місце в Радянському Союзі та полягала у тому, що нинішні платники пенсійних внесків фінансують теперішніх пенсіонерів. У цьому випадку організація пенсії – забезпечення довгострокового контракту між зайнятим працездатним населенням та тими, хто через похилий вік (непрацездатний стан) не можуть брати участь у трудовому процесі, але самі в минулому матеріально утримували через систему страхових відрахувань тогочасних осіб непрацездатного віку [4, 129]. У межах такої системи відбувається горизонтальний та вертикальний перерозподіл коштів. Пенсія у солідарній (розподільчій) системі має соціальну природу, а її виплата є обов'язковою та гарантованою державою.

У накопичувальній пенсійній системі право на отримання пенсій з'являється лише після доволі великого проміжку часу, який потрібен для накопичення суми, достатньої для здійснення регулярних пенсійних виплат на рівні, не нижчому мінімально допустимого в даному суспільстві. Коли в індивіда з'являється право на отримання пенсії і він залишає роботу, його пенсійні кошти складаються з накопичених сум внесків і сум нарахованих процентів і дивідендів, отриманих за рахунок цих накопичених коштів. Це утворює деяку фіксовану величину коштів, яка конвертується в регулярно виплачуваний дохід, що є пенсією. Накопичувальна пенсійна система слугує, таким чином, механізмом акумулювання грошей, які будуть обміняні на економічні блага в майбутньому [6, 297].

Реформування пенсійних систем в багатьох країнах світу відбувається з врахуванням національних особливостей, однак з наявністю двох загальних стратегій. Одна група країн поступово згортає державні розподільчі системи і запроваджує індивідуальні накопичувальні системи (Казахстан, Чилі). Друга група країн поєднує коригування державних пенсійних систем із запровадженням добровільних додаткових пенсійних систем (Чеська Республіка, Словенія, Румунія).

Водночас у світі більшого поширення набули змішані пенсійні системи, які містять в собі елементи накопичувальної та солідарної системи. Таким чином, більшість країн намагається мінімізувати негативні моменти як розподільчої, так і накопичувальної систем пенсійного страхування. Також слід зазначити, що з кожним роком накопичувальні пенсійні системи починають відігравати все більшу роль в фінансовому забезпеченні населення, що зумовлене їхньою страховою природою, яка дає можливість мінімізувати негативні впливи сучасної демографічної ситуації.

Аналіз стану пенсійного страхування в Україні ускладнюється тим, що нині її пенсійна система перебуває на стадії трансформації, тобто переходу від солідарної системи до системи, яка базується на страховому принципі, та передбачає три рівні.

Слід зазначити, що реформування пенсійної системи в нашій державі стало об'єктивно необхідним з часу проголошення її незалежності та переходу до ринкових умов господарювання. Значні проблеми були спричинені неповним врахуванням вітчизняних реалій та незастосуванням комплексного системного підходу щодо змін у механізмі пенсійного забезпечення. До першої групи проблем, на нашу думку, треба віднести: по-перше, незавершеність економічних реформ, наслідком чого залишається тіньова економіка, низький рівень заробітної плати, недостатньо розвинутий ринок фінансових послуг; по-друге, нестача фінансових ресурсів для створення накопичувального фонду ПФУ, професійних та корпоративних пенсійних фондів; по-третє, демографічна ситуація, яка, окрім світових тенденцій зростання чисельності осіб похилого віку, доповнюється в нашій країні збільшенням кількості трудових мігрантів, тобто зменшенням чисельності платників страхових внесків.

До другої групи проблем можна віднести те, що при розробленні пенсійної реформи не було використано системний комплексний підхід щодо вдосконалення всіх елементів пенсійної системи та різних верств населення за професійною ознакою. Пенсійна реформа щодо охоплення складових пенсійної системи мала частковий характер, вирішення окремих положень відкладено на невизначений період та вона не дала позитивного результату всім пенсіонерам.

Доповненням до базового закону послужили наступні урядові рішення щодо

встановлення: мінімальної пенсії на рівні прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб, доплат за понаднормативний трудовий стаж та до рівня прожиткового мінімуму, спеціального коефіцієнта збільшення страхового стажу. Вищезазначені рішення були спрямовані на: незначне збільшення розміру пенсій, однак мали негативні наслідки: збільшення обсягу дефіциту бюджету ПФУ, поглиблення розриву між мінімальними і максимальними пенсіями, руйнування страхових засад даного виду соціального захисту пенсіонерів. Наступні рішення влади щодо збільшення віку виходу на пенсію жінок та запровадження єдиного соціального внеску, прийняті аналогічно до попередніх – без урахування теоретичних засад соціального страхування і вітчизняних реалій, не матимуть очікуваного ефекту для покращення матеріального забезпечення пенсіонерів.

Законодавче збільшення пенсійного віку для жінок не призведе до зростання обсягу доходів бюджету Пенсійного фонду України внаслідок таких причин: невисокої заробітної плати загалом в державі та дещо нижчого її рівня порівняно із заробітною платою у чоловіків; невирішеними питаннями зі створенням додаткових робочих місць та небажанням підприємців працевлаштувати осіб старше 50-ти років; значно більшою часткою жінок у структурі трудових мігрантів. Інше рішення щодо єдиного внеску після досить тривалого обговорення у Верховній Раді України прийняло дещо аморфну форму, а саме: замість єдиної ставки буде 67 сумарних ставок, що не збільшить доходів жодного страхового фонду. До позитивів останнього нормативного акту слід віднести деяке спрощення облікової роботи фінансових служб платників страхових внесків – роботодавців.

На наш погляд, необхідно радикально змінити підходи до реформування

пенсійної системи, зробивши акцент на солідарній системі з доповненням її добровільними системами. Для запровадження обов'язкової накопичувальної системи треба створити достатні умови, а в найближчій перспективі це зробити неможливо. Вдосконалення солідарної пенсійної системи пропонується провести таким чином:

- прийняти єдиний закон щодо пенсійного страхування громадян нашої держави із уніфікацією механізму нарахування пенсії для всіх категорій працівників;

- запровадити заходи щодо збільшення власних доходів бюджету ПФУ, а саме: змінити співвідношення ставок страхових внесків з роботодавців та найманих працівників в бік останніх з одночасним збільшенням заробітної плати; відмінити на даному етапі граничну величину заробітку, на який нараховуються обов'язкові внески; встановити підвищення пенсійного віку як для жінок, так і для чоловіків з більш повільним зростанням (2–3 місяці в рік);

- покращити видаткову частину бюджету ПФУ шляхом: переведення фінансування пенсій по інвалідності, пенсій у випадку втрати годувальника та адміністративних видатків на утримання органів ПФУ за рахунок коштів Державного бюджету України; встановлення для всіх пенсіонерів єдиної методики нарахування пенсій;

- прискорити запровадження корпоративних та професійних фондів, з яких будуть виплачуватись пенсії за вислугу років і дострокові пенсії.

Таким чином, Пенсійний фонд України як базовий фінансовий інститут пенсійної системи держави буде розпоряджатись таким обсягом фінансових ресурсів, який дасть змогу в достатній мірі забезпечити пенсіонерів грошовими соціальними виплатами з урахуванням вітчизняних реалій та світових стандартів.

Література

1. Болотіна Н. Б. *Право соціального захисту України: Навчальний посібник*. – К.: Знання, 2005. – 615 с.
2. Мних М. В., Мних Н. М. *Визначення ризиків та їх страхування // Економіка. Фінанси. Право*. – 2003. – № 10. – С. 37–39.
3. Роик В. *Социальное страхование: теоретические и методологические основы // Человек и труд*. – 2005. – № 2. – С. 23–30.
4. Шевчук П. І. *Соціальна політика*. – Львів: Світ, 2003. – 400 с.
5. Цигилик І. І., Скиба Т. М. *Проблеми розвитку пенсійної системи України // Економіка. Фінанси. Право*. – 2010. – № 2. – С. 8–13.
6. Шишкин С. В. *Экономика социальной сферы: Учеб. пособие*. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 367 с.